

Wag mong Salingin ang Mga Patay! Wag Po! Wag Po!

By Carlos Malvar and Jose Rizal

Nang gabing ang mundo'y magwakas ng tuluyan, abalang-abala ang mga tauhan ni Kapitan Santiago sa paghahanda ng piging. Ang piging ay isang pagsa-salo-salo na inaalay para sa isang panauhing pangdangal, isang santo, isang okasyon ng pagdiriwang, o kahit anong chorva lang. Ang chorva ay isang salitang hindi pa naiimbento ng mga panahon na yun sapagkat masaya na ang mga tao sa pag-gamit ng salitang "kwan" at "ano" upang ipabatid sa kanilang mga kausap ang mga bagay-bagay at konseptong hindi mabigyang hugis ng kawikaan. Masaya na sila sapagkat yun ang sabi sa kanila ng mga establisyamentong nangangalaga sa paggamit ng mga kawikaan.

"Bonggang-bongga ang piging ngayong gabi, Manang Flora!" sabi ng dalagitang si Ningning na nagtatadtad ng mga patatas. Si Ningning ay mahilig mag-imbento ng mga salita tulad ng "bonggang-bongga" at "dilemma" sapagkat hindi siya nakapag-aral sa unibersidad.

Kinurot ni Manang Flora ang tagiliran ng dalagita. "Huy, Ningning! Ano ba yaong pinagsasabi mong mga salita? Bilisan mo sa paghihiwa ng mga patatas at nang maluto na sa kumukulong mantika. Ilang minuto na lamang at magdaratingan na ang mga bisita."

"Kung Ano Man, Manang!" sambit ni Ningning sabay senyas ng letrang 'Ka' gamit ang kanyang mga daliri. "Alas-sais y medya pa lamang! Hindi ba't ang imbitasyon ay para sa ika-pito pa ng gabi? Sa palagay mo ba'y darating ang mga inimbitahang panauhin sa tamang oras?"

"Kungsabagay," sabi ni Manang Flora. "Asa pa tayong sisipot ang mga yun. Malamang ay magpapamalas pa sila kung sino ang pinakaimportante sa lahat sa pamamagitan ng pagpapahuli upang paghintayin ang iba."

Naghagalpakan ang dalawa sa katatawa.

"O, Da Ka!" hirit ni Ningning. Madalas siyang mapabunghalit ng "O, Da Ka!" simula nung nahabaan siya sa kasasambit ng "O, Diyos Ko!"

Hindi nagkakamali ang dalawa sa pagaakalang magpapamalas ng kani-kanilang importansya ang mga naimbitahang panauhin. Pagsapit ng alas-siete, kung kalian ang mga bisita'y dapat nagsisipagdatingan na, mag-isa pa ring nagpapaypay ng kanyang abanico sa sala si Tiya Isabel na kapatid ni Kapitan Tiyago.

"Handa na ba ang mga kubyertos, Isabel? Malinis na ang lahat?" tanong ng rebulto ni San Lukas mula sa kanyang kinatatayuan sa may paanan ng hagdan.

"Ang mga kobre ba ng mga upuan, napalabhan mo?" tanong ng rebulto ni Santa Ines mula sa kanyang sulok.

"Isabel, Isabel! Ang mga kurtina! Kay dumi! Anong kahihyan!" sigaw ng Biheng Maria mula sa kanyang pedestal.

Nangangalit, nanggigigil, nagpipigil. Tinikom ni Isabel ang kanyang bibig ng mariin, pumikit ng mahigpit, at nagbilang mula uno hanggang diyes. Simula ng mamatay ang kanilang ina na siyang nagturo sa kanilang magkapatid na mahumaling at malulong sa relihiyon (bukod sa pagtuturo kay Isabel ng 'Wastong Gawain ng mga Babai' at 'Wastong Asal ng mga Anak' at 'Wastong Pagluluto ng Tinola') ay pinunan ni Kapitan Tiyago ang pangungulila sa ina sa pagpapagawa ng mga imahen ng mga santo sa mga manglilok sa Paete. Maging ang asawa ni Tiyago ay nagsimulang mabahala sa animo'y walang tigil na pagpapagawa ng Kapitan. Nang maubusan na sila ng espasyo sa kanilang bahay sa Binundok ay ang kanilang tirahan naman sa San Diego ang sinimulang punuin ni Santiago ng mga rebulto.

"Ang mga kubyertos!" ulit ni San Lukas.

"Kubyertos! Kubyertos! Sino ang naghugas ng mga kubyertos, Isabel?" pagsali ng Santo Nino na patakbo-takbo at nagmamamhik-manaog sa hagdanan.

"Ang bata! Isabel, sawayin mo ang bata!" irit ng Biheng Maria. "Maaring matalisod sa kanyang kakulitan at gumulong pababa ng mga baytang!"

At duon na sumabog si Isabel sa kanyang pagtitimpi. “Lubayan ninyo ako, mga putang ina ninyo!” kanyang sigaw, at biglaang nanumbalik ang katahimikan ng sala. Ang mga santong istatwa’y hindi makakilos, tila mga piping hindi maka-imik. Ang Santo Nino na kanina’y tumatalon-talon sa mga hakbang ng hagdaanan ay maamong nakatanghod mula sa kanyang estante, ang mga rebultong Santo’y hindi makatingin sa isa’t isa. Tanging ang Birheng Maria lamang ang naglakas loob na magpahuling salita kay Isabel.

“Kaya ka tumatandang dalaga, Isabel. Ayaw mong makinig sa akin,” sumbat nito sa boses na kilalang-kilala ni Isabel.

Dahan-dahang lumapit si Isabel sa Birheng Maria. “Patay ka na, Inang. Matagal ka nang inagnas sa ilalim ng lupa. Manahimik ka na,” sagot niya bago niya dinuraan sa mata ang Ina ng Diyos.

Ilang minuto pa’y nagsidatingan na ang mga bisita. Napansin ng debotong si Donya Victorina ang dura sa mukha ng Birheng Maria. Sa pagaakalang ito’y luha ng Banal na Birhen, idinampi ng donya ang kanyang hawak-hawak na panyo sa pisngi ng rebulto, pinunas ang likido, at idinampi-dampi sa kanyang batok, kung saan nitong mga huling lingo ay nagsimula na siyang makaramdam ng pananakit. Sa tulong nga kapangyarihan ng mga luha ng Birheng Maria, umalwas ang pakiramdam ng tabaing donya, at ito’y nagpasalamat ng taimtim.

Nangingiting pinapanood lamang ng Santo Nino ang mga pangyayari.

Alas sinco ng hapon, ilang oras bago magsimula ang piging at habang ang bumubulusok na bulalakaw na gugunaw sa mundo’y kalalagpas pa lamang ng planetang pula, ang panauhing pagdangal na si Crisostomo Ibarra ay nakagapos sa kanyang kama, habang supal-supal ang panyo ng kanyang kasintahang si Maria Clara.

Suot lamang ang kanyang salawal na moderno’t mapang-akit ang disenyo (sapagkat ang eskandalosong salawal ay hindi man lamang umabot sa mga tuhod ni Ibarra), pinipilit ni Crisostomo na kumalawa sa kanyang pagkakagapos sa pamamagitan ng pagpihit.

“Hep, hep, hep, aking irog,” mapanuksong bulong ni Maria Clara. Yumuko si Maria Clara upong mapalapit sa mga taynga ng binata. “Hindi mo ba kayang pangibabawan ka ng isang babaeng tulad ko?” sabi niya mula sa kanyang pagkakaupo sa ibabaw ng mga hita ni Ibarra. “Ano yun? Ikaw ba’y may nais sabihin?”

Hinugot ni Maria Clara ang kanyang panyo mula sa bibig ng kasintahan.

“Mahal ko, naghuhumindig ang aking kasarian sa pagnanais na ika’y makilala ng ‘lubusan’,” wika ni Crisostomo na sa tonong animo’y isa siyang suplikante sa paanan ng Diyosang Sinukuan.

Hinagupit ng malakas na sampal ni Maria ang maamong mukha ng binatang lumaki sa ibang bayan. “Ay, anong kapalaluan! Inaakala mo bang ganoon na lamang kadali ang pagsuko ko sa iyo ng aking pagkababae?” Hinagupit muli ng isa pang sampal ang mamula-mulang pisngi ng mestiso. “Galangin mo kaming mga babae!” At isa pang sampal ang pinakawalan ni Maria Clara. “Kaming nagsilang sa inyong mga kalalakihan!” Kinalmoot ni Maria Clara ang makinis na dibdib ng binata. Sampung mahahabang galos ang iniwan ng mala-labahang talas na mga kuko niya. “Sambahin mo ako, lalake! Sambahin!”

Umungol sa hapdi ng mga kalmot at sakit ng mga banat sa kanyang mukha ang kawawang binata. Paano nga bang napapayag siya ng dalaga na magpagapos sa sarili niyang kama, sa loob ng kanyang inuupahang silid sa Fonda de Lala? Dagling nagbalik sa alaala ang pagmulat ng kanyang mga mata mula sa pagkakaidlip kaninang maka-tanghalian. Mga katok na banayad at tila nag-aalinlangan. ‘Sino iyan?’ kanyang tanong, at nang walang sumagot na dumating ay binuksan niya ang pinto’t tumambad sa kanyang harapan ang kababatang sa buong Europa’t Pilipinas ma’y walang kaparis ang kariktan at ganda. Ang malamyos na tinig na nagtanong, ‘Maari mo ba akong patuluyin Ibarra, o nais mo bang halayin ang aking ari sa harap ng madla?’

Nag-aapoy ang kanyang mga halik sa kamay ng dalaga, bawat hipo niya sa pisngi ng anak ni Kapitan Tiago ay puno ng pagnanasa't nagngangalit na libog. Tila sinisilihan ang bawat himaymay ng kanyang kalamnan sa bawat dampi ng kanyang labi sa buhok ng kababata.

Bumalik ang kanyang ulirat sa kasalukuyan sa tulong ng panibagong asulto ng mga sampal buhat sa malalambot na palad ng dalaga.

"Ibuka mo ang iyong bunganga, lalake!" utos ni Maria Clara, at wala sa kapangyarihan ni Ibarra ang tumanggi. Muli'y isininalaksak ni Maria Clara ang panyong basa ng laway sa nakangangang bunganga ng mestiso.

Isang pagbabagong anyo ang nasaksihan ni Crisostomo. Ang dalagang nakasakay sa kanyang hubad na katawan ay nagsimulang gumiling-giling. Gamit ang kanyang malalakas na hita ay nagawa ni Maria Clarang pigain ang lakas ng lalake habang umiindayog ang kanyang balot na balot na katawan sa ibabaw nito. Halos ma-ulol ang binata, tila ba kung anong demonyo ang sumapi sa katauhan ni Maria Clara. Nagliliyab ang bawat laman ni Ibarra, nanginginig sa pagnanais na makawala.

"Hindi demonyo," ang bulong ng dalaga na tila ba nabasa ang iniisip ng binata. "Isang *dyosa*."

Napabalikwas si Crisostomo Ibarra sa kanyang kinahihigaan. Makulimlim na ang kalangitan sa labas ng bintanang kanyang naiwang bukas. Tumatagaktak ang pawis sa hubad na katawan ng binata. Nakaramdam siya ng pananagkit, mula anit hanggang singit, na hindi niya naramdaman nang siya naninirahan sa Europa.

At nasaan si Maria Clara? Nasaan ang *dyosa*, ang diwata, ang dalaga?

Napabuntong hininga ang binata. Mag-isa lang siya sa silid na inuupahan. Ang unang araw sa kanyang pagbabalik bayan, at muntik na siyang malunod sa init ng islang tropikal.

Malalakas at rapidong mga katok ang gumulat sa kanya. "Senyor," tawag ng isa sa mga tauhan ng Fonda De Lala. "Inatasan ninyo po ako na kayo'y gisingin pagsapit ng alas sais! Ang oras na yuo'y ngayon na. Kayo po ba'y gising na, o kinakailangan ho ba akong pumasok at kayo'y buhusan ng tubig?"

Napa-iling ang mestiso at natatawa. Panaginip lang pala ang lahat.

"Hindi na kailangan. Salamat," sigaw niya.

Tumayo si Ibarra at naglakad patungo sa maliit na mesa kung saan isang plangganang tubig ang nakahanda upang kanyang paghugasan. Isang bilu-habang salamin ang nakatayo sa likod ng planggana, at may labaha, sepilyo, tuwalya, jabon na nakahanda para sa kanya bilang bisita. Tumabo ng malamig na tubig ang binata gamit ang kanyang mga kamay na kanyang pinagdikit, at inilublob dito ang kanyang mukha. Pagkahugas ng muta at panis na laway sa kanyang mukha ay sinuri niya ang sarili sa salamin. Maamo, mestiso, makinis, at likas na simpatico ang kanyang itsura. Madalas siyang tuksuhing 'binabai' nung kabataan niya sapagkat di maikakailang masyadong pinado ang mukha ni Crisostomo Ibarra upang maging tunay na lalake. Napangiti si Crisostomo, at bahagyang kinilig siya sa sarili niyang gandang lalake.

Hindi niya napansin ang mga latay at marka sa kanyang mga kamay, sa may pulso. Mga bakas na paikot; pagpapaltos ng kanyang balat na tanda ng mahigpit na pagkakagapos.

Sa kanyang pagpanaog sa hagdan, napansin ni Ibarra ang pagkatulala ng isang tauhan ng Fonda De Lala sa kanya. Nakilala ni Ibarra ang tulalang tauhan bilang ang batang kanyang inatasang gisingin siya sa pagsapit ng alas sais.

"Huwag kang masyadong mabighani," sabi ni Crisostomo sa kanyang paglagpas sa kinatatayuan ng binatilyo. "Mapagdududahan ka ng iyong nobya."

Tumayo si Ibarra sa may pintuan at sinilip ang kalsada.

"Paumanhin, senyor." Natatawa sa kanyang kahihyan ang binatilyo. "Hindi ko ho maiwasang humanga sa inyong kasuotan. Ako po'y simpleng utusan, ignorante sa moda."

"Siya nga?" Umikot si Ibarra upang ipakita ang kabuonan ng kanyang suot. Bughaw na kamisa sa ilalim ng ternong lilang chaqueta't pantalon.

“Senyor,” sumenyas ang binatilyo kay Ibarra nang mapansin niyang naiwang bukas ni Crisostomo ang pinakataas na butones ng kanyang kamisa.

Pinigilan ni Ibarra ang matawa. “Hayaan mo’t sadyang iniwang bukas ang pinakataas na butones ng kamisang ito. Istilo ang tawag dito.”

Umibayo ang paghanga ng binatilyo. “At ano naman po ang tawag sa inyong kakaibang sombrero?”

“Eto?” tinanggal ni Ibarra ang kanyang suot na sombrero. “*Top hat,*” sagot niya. “Uso ito sa Englatera. Sa London, kung saan ako nalagi ng ilang panahon, ang mga kalalakihan ay karaniwang nagsusuot ng ganito. At, hinding-hindi sila umaalis ng bahay na walang dalang payong!”

Ipinatong ni Ibarra ang kanyang ‘top hat’ sa ulo ng binatilyo. “Ngayon, isa ka nang *gentleman!*”

Pinalobo ng binatilyo ang kanyang dibdib, animo’y artistang magsasarzuela. “Ang indiong tsentelmen,” kanyang pagpapakilala sa sarili.

Pabirong tumungo si Ibarra bago ninya bawiin ang sombrero. “Ano ang iyong pangalan, hijo?”

“Enrique po,” bibong sagot niya. “Enriqueng Negro,” dagdag niya.

“Enriqueng negro?” pagtataka ni Crisostomo. “Nguni’t ang iyong pagka-kayumanggi’y kaligatan lamang.”

“Enrique rin ho kasi ang pangalan ng anak ng may-ari ng Fonde de Lala, senyor,” paliwanag ng binatilyo. “Kinasanayan na ng mga tao dito na tawagin akong Enriqueng Negro, at siya naman ang Enriqueng Tsino.”

“Kung gayon, ikinagagalak kitang makilala, Enriqueng Negro. Ako si Don Crisostomo Ibarra,” pagpapakilala ni Ibarra, at dahil nakasanayan niyang mag-alok ng kamay sa tuwing siya’t nagpapakilala sa Englatera, ay ginawa rin niya ito sa batang indio bagama’t ang kanilang estado ay lubhang magkalayo.

Sa kalituhan ng bata sa hindi inaasahang pag-alok ng batang don ng kanyang kamay ay kinuha nito ang kamay ni Ibarra at dinampi sa kanyang noo, isang kaugaling itinuro ng simbahan bilang tanda ng paggalang sa nakakatanda.

“Nais nyo po bang ipatawag ko kayo ng karwahe, senyor?” tanong ni Enrique bago pa siya maiwasto ni Ibarra.

Umiling si Crisostomo. “Nangako ang aking kaibigang si Kapitan Tiago na magpapadala ng karwahe upang ako’y sunduin.”

“Kung gayon, maupo na lamang ho kayo’t maghintay. Ikukuha ko kayo ng nais ninyong inumin. Kape? Tsikolate? Tubig? Serbesa?”

“Huwag mo nang abalahin ang iyong sarili, Enrique. Darating na ang aking sundo sa loob ng ilang minuto.”

Biglang may narinig ang dalawa na malalakas na tawanan sa di kalayuan. Napatingin si Ibarra sa pinanggalingan ng ingay.

“Mga nag-eensayo ho iyon, senyor. Huwag kayong mabahala.”

“Ensayo? May komedya ba ngayon sa bayan?”

Nangiti ang binatilyo. “Ibang uri ho ng komedya. Ang Fonda de Lala ay nagpapalabas ho ng kabaret gabi-gabi sa pagsapit ng alas onse hanggang ala una. Kung inyong nais ay ipaghahanda ko kayo ng mesa para sa palabas mamayang gabi.”

Napaisip ang Ibarra. “Susubukin kong habulin ang kabaret mamayang gabi, nguni’t wag mo na akong ipaghanda ng mesa, Enrique. Salamat, pero wala akong maipapangako sa ngayon.”

Ilang minuto pa’y dumating na rin ang pinakahihintay na karwahe, at si Ibarra’y lumulan dito patungo sa piging na inihanda ni Kapitan Tiago para sa kanya. Mula sa tarangkahan ng Fonda de Lala ay pinanood ng binatilyong si Enriqueng Negro ang karwahe, at nangako siyang balang araw mababago niya ang kanyang kapalaran at makakapaglakbay rin siya sa ibayong lugar tulad ng kanyang hinahangaang senyor.

Naputol lamang ang kanyang pananaginip ng gising nang ipatawag siya ng major domo upang linisin ang banyo kung saan ang estudyanteng makata na kilala bilang Ben Zayb ay nagsusuka sa kalasingan.

Matapos ang sigalot sa kung sino ang mauupo sa kabisera ng hapag-kainan (na labis, bagama't palihim, na ikina-alih ni Tiya Isabel na nagmamasid mula sa kanyang pagka-punong-abala) ay nakaupo na rin ang lahat ng bisita upang masimulan ang hapunan.

Bago humarap sa mga bisita sa pagpapakilala ni Kapitan Tiyago ay pasimpleng tumungo muna si Ibarra sa banyo kung saan sinigurado niyang ang kanyang buhok ay nasa ayos, at pantay ang pagkakasukok ng kanyang kamisa sa kanyang pantalon. Naglabas siya ng maliit na botelya nang pabango, maingat na binuksan ang takip, at nagwisik sa sarili ng aromatikong langis. Pinatakan rin niya ang kanyang sedang panyo ng pabango, winasiwas sa hangin upang kumalat ang amoy, bago isinuksok sa harapan ng bulsa ng kanyang chaqueta sa may kaliwang dibdib at hinayaang ang mga laylayan nito'y naka-usli.

"Senyor," tawag ni Donya Victorina sa katabing binata. "Anong bango mo!" bulalas niya, kasabay ng magaan na pagpatong ng kanang kamay niya sa kaliwang kamay ni Ibarra. Ilang butil ng kanin ang nalipat mula sa kamay ng donya papunta sa kamay ng panauhing pangdangal.

Maingat na hindi ipinahalata ni Ibarra ang pagbaliktad ng kanyang kamay upang ipunas sa kobre ng mesa ang panglalagkit na dulot ng tabaing donya. "Salamat, *madamme*. Inangkat pa mula sa Versailles ang aking pabango." Dinig ang ilang pag-"Ahhh" ng mga humahangang bisita. "Hayaan mo't susulat ako sa aking kaibigang si Signor Marco de Cola na magpadala ng botelya nang aromang babagay sa iyo."

Siniko ng donya ang kanyang asawang si Don Tiburcio. Nanahimik ang huli sa kanyang paghimay ng tinolang manok. "Narinig mo iyon, Tiburcio? Ako'y isang *madamme*!" sabi ni Donya Victorina.

Sa di kalayuan ay napatingin si Isabel sa kanyang tauhang si Ningning, at sabay silang napangiti. "Malakas pala kumain ang mga 'madam'," bulong niya sa dalagitang utusan.

"Magpapatadtad na po ba ako ng lechong 'madam' upang maihain sa bisita?" pilyang tanong ni Ningning.

"Luto na ba ang sarsa ng lechong 'madam'?" balik ni Isabel. "Sige't ihain na ang lechon. Ipagtabi mo ng balat ang Kapitan sapagkat paborito niya iyun. Ay, Ningning, ipagtabi mo rin ako ng ilang hiwa ng lechong madam. Ipagbalot mo na rin ang mga bisita. Alam ni Flora kung saan nakatago ang mga papel pambalot."

"Magpatabi ka ng papaksiwin bukas," paalala ng Birheng Maria na nakikinig pala sa usapan.

Napabuntong-hininga si Isabel. "Magtabi ka na rin ng papaksiwin bukas," sabi niya kay Ningning, bago tuluyang hayaan ang utusan na tumungo sa kusina. "At paghati-hatian ninyo na ang tira," dagdag niya.

"Senyor," pagsali ni Doctor Sanchez sa usapan. "Ako at ang aking asawa'y nagbabalak din magliwaliw sa Englatera. Maaari bang minsan ay kumbinsihin mo siyang wala siyang dapat ikatakot sa paglalakbay ng matagal sa dagat? Kung ano-anong kwentong kababalaghan kasi ang nababasa niya sa mga nobela!"

Magalang na tawanan.

"Sabihin mo ang totoo, Don Crisostomo. Sa ilang linggo mo sa dagat patungo sa pier ng Liverpool, may namataan ka bang higanteng pusit?"

"Bagama't ilang halimaw din ang nakasalimuha ko sa barko ay wala naman akong nakitang higanteng pusit, o higanteng pugita sa dagat," sagot ni Ibarra.

"At paano ka naman nakisalimuha sa mga Ingles, Senyor?" tanong ni Donya Victorina. Tinangkang ipatong muli ng tabaing donya ang kanyang kamay kay Ibarra, buti na lamang at mabilis na nakaiwas ang binata sa pamamagitan ng pag-abot kunyari ng kanyang baso.

“Nag-aral ako ng Ingles bago tumungo, at sinanay ko ang sarili sa pakikipag-usap sa Ingles habang lulan ng barko. Natutuwa ang mga banyaga na turuan ako,” sagot ni Ibarra.

Muli’y siniko ni Victorina ang kanyang asawa. “Ang aking asawang si Tiburcio’y marunong rin sa Ingles!” Hindi inalintana ng Donya ang pamumula ng asawa sa kahihiyang isinubo sa kanya. “Pakitaan mo nga sila, Tiburcio!”

“Victorina...”

“Four bapor, mahal ko,” lambing ng Donya. Bahagyang nag-bose bata ang donya na lubhang ikinabahala ng mga nakapansin. (“O, Da Ka,” buntong hininga ni Isabel pagkahain niya ng *leche flan* sa mesa.)

Bagama’t nahihiya ay nais rin namang subukan ni Don Tiburcio ang kanyang kaalaman sa Ingles. Ang kanyang kaibigang si Doctor Sanchez ay nag-aangkat ng mga babasahing pornografico mula sa Gitnang America, at dito’y dahan-dahan silang natututo.

“Good morning,” bati ni Don Tiburcio, bagama’t gabi na. “My name is Tiburcio. How are you?”

Napangiti si Don Crisostomo Ibarra, at inakala ng mga bisita na walang malisya ang mga ngiting iyon. “It is a *pleasure* meeting you and your lovely wife, Tiburcio. My name is Crisostomo. How are you this evening, sir?”

Naka-ngiwing tinaas ni Tiburcio ang kanyang palad. “Dahan-dahan, senyor! Hindi ako ganyan ka-bihasa!”

Nagtawanan ang mga bisita, matapos ay nagpalakpakan. Pabirong yumuko si Tiburcio, animo’y artistang umaani ng papuri sa entablado.

“Bravo, bravo, bravo!” bati ni Padre Damaso na piniling maghintay matapos ang palakpakan bago magsalita.

Si Padre Damaso ay hindi naaalih.

Una, anong kapal ng mukha ng tinyente ng guardia civil na makipag-agawan sa kabisera. Pangalawa, anong kapal ng mukha ng asawa ni Tiburcio, ang Madame de Colorete, na kumuha ng dalawang piraso ng tinolang manok, kaya’t ang kura’y natirhan na lamang ng liig. Pinaka-ayaw pa man din niya ng liig ng manok! Pangatlo, anong sangsang ng amoy ng bisita ni Tiago, anong nakakasulasok! Amoy bulaklak na diniligan ng asido’t asupre! Ang mga bangkay ng santo raw ay nangangamoy rosas pagkapasok ng kanilang kaluluwa sa langit; kung gayon, malamang ay sa puki ng puta ng Babylon papasok ang kaluluwa nitong si Ibarra!

Bukod sa tatlong bagay na ito na tinanggap ni Padre Damaso bilang mga insultong personal ay may mga maliliit na bagay pang kinayayamot niya. Tulad na lang ng dumi sa kubyertos na pinagamit sa kanila. Kung si Isabel ay sakristan niya, malamang ay natuktukan na niya ng kutsara ang bumbunan ng pabayang babai. Yamot din si Padre Damaso sa walang tigil na pagpapawis ni Doctor Sanchez, at sa tabas ng buhok ng nakakalbong doctor: pinahaba sa gilid, bago ay sinuklay at ginamitan ng pomada upang takpan ang makintab na anit. Yamot din siya nang sa kanyang pagpasok kanina sa bahay ni Tiago ay muntik na siyang madapa, at nang suriin niya kung ano ang dahilan ng kanyang muntikang pagkatisod ay nakita niyang ang imahen ng Santo Nino ay nakabalandra lamang sa gitna ng sala, wari’y manikang laruan na iniwan ng paslit matapos pagsawaan. Yamot din siya sa nauusong pagbulalas ng kabataan ngayon sa mga katagang “O, Diyos Ko!”; hindi ba nila alam ang Ikatlong Kautusan ng Diyos, na bawal gamitin ang pangalan ng Diyos ng walang kabuluhan? (Dahil dito’y naisip ni Padre Damaso naisama sa kanyang susunod na sermon ang pagtalakay sa bagay na ito; sana’y maalala niya mamayang gabi sa kanyang pagsusulat.)

Bagama’t hindi naaayon sa gusto ng kura ang mga kaganapan nang gabing iyon ay tiniis niya ang mga pahirap at pasakit; kung ang panginoon ngang Hesus ay nagawang makisalamuha sa mga Palestino, mga Hudyo, at mga Romano, ay kaya rin ni Padre Damaso ang pagtitiis, at pagtitimpi.

Bukod dito’y ano na lamang ang iisipin ng parokya ni Damaso kung susuko siya’t magpapakita nang pagkabugnot? Si Padre Damaso ay kilala sa taglay niyang karisma sa tao, retorika sa pagsesermon, at simpaticong pakikitungo sa kanyang mga nasasakupan. Hindi tulad ng ibang prayle na walang habas kung magmalupit sa mga tao, si Padre Damaso ay mahusay magtago ng pagkatuso. Banayad kung magsalita, madalas ay hirap ang mga nakikinig malaman kung kalian ang pari ay sarcastico at kalian siya sincero.

“Bravo, bravo, bravo,” pagbati ni Padre Damaso matapos ang palakpakan. At nagpakitang gilang ang prayle ng kanyang pagkabihasa sa wikang Latin: “*Kung marunong ka lamang mag-Latin, di sin sana’y lubos kang mas kahangahanga.*”

Natahimik ang hapag. Wala sa kanilang marunong mag-Latin.

Maliban kay Ibarra. “*Ipagpaumahin ninyo, padre. Elementarya lamang ang dunong ko sa wikang Latin. Hangad kong pag-ibayuhin pa ang pagaaral ng lengwaheng ito sa mga susunod na panahon.*”

Parang batong hindi natinag ang ngiti ni Damaso. “*Mabuti kung ganoon. Nakakatuwang isipin na ang kabataan ngayon ay may pinagkakaabalahan pang ibang bagay maliban sa walang kwentang pag-a-la-mierda.*”

Kung nainsulto man si Ibarra sa sinabi ng prayle ay hindi niya ito pinahalata sa iba pang bisita sa hapag. Mula sa wikang Latin ay dinala ni Ibarra ang converzacion en Espanol: “*Bukod sa Latin ay maalam rin ako sa wikang Espanyol, Pranses, Aleman, Japon, at Iluko.*”

“Muy bien! Muy bien!” masigabong puri ni Donya Victorina bago siya maubusan ng Espanyol na akma sa daloy ng usapan. Upang hindi lubusang mahalata ang kanyang kakulangan sa wikang Espanyol ay dinugtungan na lamang ng donya ng “*Como esta?*”

“*Como esta* ang alin, Senyora?” tanong ni Ibarra.

Pinupukol ng tingin ng donya ang kanyang asawa bilang paghingi ng tulong. Si Tiburcio naman ay sinasadyang iwasan ang katabing asawa.

“Ah, eh... como esta... en London... ah, si! Si! En London, como esta?” sa wakas ay nasabi ng donya.

“Ay, napaka-interestante, madamme!” magilas na sagot ni Ibarra. “Sa London, nagkaroon ako ng pagkakataon na makasaksi ng isang pagpapalabas ng makabagong gawa ng scientia! Duon sa London ay mayroon silang mga larawang gumagalaw!”

“Siya nga?”

“Larawang gumagalaw?”

“Isang ilusyon, sigurado ko, senyor!”

Napangiti si Ibarra sa reaksyon ng mga bisita sa piging. “Hindi ilusyon, Kapitan Tiago. Kita mismo ng dalawang mata ko na ang mga tao sa larawan ay gumagalaw.”

“Senyor,” pagsali ni Isabel sa usapan mula sa kanyang kinatatayuan. “Sinasabi ba ninyong ang mga bagay na hindi kumikilos—tulad ng mga larawan, o kaya’y, ah, mga rebulto—ay nabibigyang buhay ng scientia upang makagalaw?” Hindi mawari ni Ibarra kung bakit panay ang sulyap ng kapatid ni Kapitan Tiago sa sala.

Umiling ang binata. “Hindi. Ayon sa pagpapaliwanag sa akin ng aking kaibigang si Signor Edward Dickinson, ang pag-galaw ng mga larawan ay maihahalintulad sa ginagawa ng mga kabataan na pag-guhit ng sunod-sunod na mga imahe sa gilid ng aklat na may bahagyang pagbabago lamang.”

“At kapag ang mga pahina ng aklat ay mabilis mong nilapat-lipat, magmimistulang nagsasayaw ang mga ginuhit!” dagdag ni Doctor Sanchez na mahilig mag-guhit ng kabastusan sa gilid ng kanyang babasahing pornografico.

“Tumpak, doctor,” pag-sang-ayon ni Ibarra. “Nakagawa sila ng paraan sa America upang pagsunod-sunorin ang mga larawang kuha ng *camera*, padaanin ang mga ito sa harap ng malakas na ilaw, at ipalabas ang pag-galaw na ito sa mga tao.” Tumatango ang mga bisita. “Ay, ako man ay kinilabutan nang makita kong gumagalaw ang larawan! Una’y may babaing nakatayo sa gitna ng hardin,

tapos ay may lalaking lumapit sa kanya, at sabay silang naglakad papalayo. Akala ko'y dinadaya lamang kaming mga manonood at ang palabas ay isang ilusyon ng mga tiga-teatro na nagkukunwaring nasa isang hardin habang ang katotohanan ay sila'y nasa entablado lamang. Matapos ang ilang minuto ay nagpalabas naman sila ng ibang larawan! Ay, sadyang nakakatakot! Ang sumunod na palabas ay larawan ng isang tren na papalapit, papalapit, papalapit... hanggang... BOOM!" (napatili ang donya) "Nagtakbuhan kaming lahat palabas ng tolda!"

Nagtawanan ang mga bisita sa kwento ni Ibarra. Naisip nilang kung sila man ang makakita ng tren na papalapit ay mapapatakbo rin sila.

"Kung gayon, tama ang unang hula ni Kapitan Tiyago," sabi ng prayle. "Semantica ng argumento lamang ang pinagkaiba. Hindi talaga gumagalaw ang larawan, nagkaroon lamang ng ilusyon na gumagalaw ang larawan dahil sa mabilis na pagpalit-palit ng mga larawang may bahagyang pinagka-iba sa isa't isa."

Tumango ang mga bisita. Nakita nilang matalino talaga ang kura.

"Sa ganyang pagkakalahad ay masasabi nating tama nga kayo, Padre," sabi ni Ibarra.

"At iyon ang pinagka-abalahan mo sa Europa, binata? Ang mga ilusyon ng Englatera?"

"Hindi lamang ilusyon ang pagpapagalaw sa larawan, Padre," tahimik na sagot ni Ibarra. "Ito'y scientia, at teknolohiya. Kung gagamitin natin an gating imahinasyon, kay daming paraan nating mababago ang mundo sa teknolohiyang ito."

Nang sabihin ni Ibarra yun ay nakaisip kaagad ang magkaibigang Tiburcio de Espadana at Doctor Sanchez kung saan maaaring gamitin ang teknolohiya ng mga larawang gumagalaw.

"Imahinasyon!" natatawang sabi ni Padre Damaso. "*Hijo*, walang lugar ang imahinasyon sa pagpapaulad ng teknolohiya! Tanging karunungan lamang sa scientia ang makakatulong sa pagtuklas ng mga makabagong teknolohiya, at ang karunungan na yan ay makakamit lamang natin sa biyaya ng Panginoon." Napansin ni Damaso ang pagtataka sa mukha ni Victorina kaya't pinaliwanag pa niya ang kanyang punto. "Halimbawa, upang mapahalagahan natin ang ating buhay sa mundo, hindi tayo ginawang imortal ng Diyos. Tayo'y tumatanda, nagkakasakit, at namamatay. Kahit saan pa hanapin ng tao ang 'Bukal ng Walang Hanggang Pagkabata', at kahit anong gamot pa ang gamitin ng mga scientifico, ay hindi nila mahahanapan ng pang-kontra ang kamatayan, dahil ang kamatayan ng tao ang paraan ng Diyos upang ipaalam sa atin na tayo'y Kanyang mahal, sapagkat, matapos ang ating kamatayan dito sa lupa, tayo'y Kanyang bubuhayin mula sa pagmamahal."

Sumangayon ang mga bisita. Tahimik na nakikinig lamang si Ibarra.

"Tulad halimbawa ng pag-lipad ng tao. Kahit nagagawa nating lumipad sa ating imahinasyon, ang paglipad ng tao ay imposible sapagkat ayon sa disenyo ng Diyos, ang mga tao'y hindi makakalipad kailanpaman," dagdag pa ng Pari. "Isipin mo na lamang kung makakalipad ang tao mula sa Maynila papuntang Cebu, o di kaya'y patungo sa mga lugar tulad ng Macau, Mexico, at Paris! Sa susunod na umulan, maaring mayroon lamang palang biyaherong umihi mula sa ulap!"

Nagtawanan ang mga bisita sa biro ng pari.

"Ibarra," pagtawag ni Kapitan Tiago na maliban sa pasundot-sundot na pagsangayon at pagtango ay ngayon lamang sumali sa diskusyonan. "Bakit hindi mo ilahad ang iyong planong pagpapatayo ng escuelahan?" sabi niya, kinakapa ang kanyang pantaloon sa paghahanap ng posporong pangsindi sa kanyang tabako.

"Isang paaralan?" nasasabik na pagtanong ni Donya Victorina, animo'y isang emporio ang balak buksan ni Ibarra. "Kay inam!"

"Sa San Diego, madamme," sagot ni Ibarra. "Nang nabubuhay pa ang aking ama ay madalas naming pag-usapan ang pagtuturo ng wikang Espanyol sa mga indio, at ang kahalagahan nito hindi lamang para sa kanila, kundi para na rin sa ikauunlad ng Espanya."

"Siya ngang laging sambit ng iyong ama, senyor," tahimik na dagdag ni Tenyente Guevarra mula sa kabilang dulo ng hapag. Tulad ni Kapitan Tiago ay ngayon lamang nagsalita ang Tenyente mula nang

hinain ang hapunan. “Tanda ko pa ang mga pag-uusap naming ni Don Rafael. Ako’y humanga sa kanyang pagka-progresibo.”

“Salamat, Tenyente,” sabi ni Ibarra, at tiningnan niya ng derecho sa mata si Guevarra upang ipabatid dito ang kanyang pagka-sincero.

“Senyor, paanong ikabubuti rin ng Espanya ang pagtuturo sa mga indio ng wikang Espanyol?” pagtataka ni Doctor Sanchez na dahil sa kanyang larangan ay madalas makasalimuha ng mga indio. “Lubhang marupok ang kukote ng mga indio—despensa sa inyong mga mestizo, natural—at ang anumang kakarampot na Espanyol na matutunan nila’y nasasayang lamang sa kanilang mga barbarong paguugali.”

Nabaling ang atensyon ng lahat kay Ibarra. Bagama’t tanging si Donya Victorina lamang ang nakalimot ng tamang asal at tumango ng pagsang-ayon sa sinabi ng duktor ay hindi maikaila ng iba pa na may punto ang tinuran ni Sanchez.

Madaling nakasagot si Ibarra. Madalas nilang pag-usapan ng kanyang ama ang bagay na iyon kung kaya’t handa siyang makipagdiskusyon kung iyon ang usapin. “Doctor Sanchez, datapwa’t may katunayan ang iyong sinabi, kailangan din nating kunsiderahin ang argumentong sa pagtuturo ng Espanyol sa mga indio ay magkakaroon ang Espanya ng dagdag na kapit sa kanyang sinasakupan.

“Isipin na lamang ninyo. Tayong mga naninirahan dito sa Filipinas na napilitang matuto ng wikang Tagalog, hindi ba’t lubos na maalwan ang ating mga pamumuhay sapagka’t Una, mura ang mga bilihin, at Pangalawa, mura ang upa sa mga manggagawa. Ang dalawang puntos na ito’y magkaugnay nag-uugat sa ating paggamit ng Tagalog bilang pakikipagusap sa mga indio.

“Ang mga indio,” pagpapatuloy ni Ibarra na hindi nakakalimot ibaling ang tingin sa iba’t ibang nakikinig upang maramdaman nilang sila’y kasali sa usapan. “Ay lubos na mababaw ang kaligayahan. Mura ang mga bilihin sapagkat mura itong binibenta ng mga indio, at mura ang upa sa mga manggagawa dahil mura ang hinihingi ng mga indio. Ang mga indio ay madaling sumunod sa kanilang mga panginoon.

“Ngayon, kung matuturuan natin ang mga indio nang wikang Espanyol ay mas mapapadali ang pagbibigay natin sa kanila ng utos. Mas madali natin silang magagamit bilang mga manggagawa. Maari na tayong mag-angat sa Espanya ng mga indiong alipin, mga indiong mason, mga indiong minero para sa ating mga minahan sa Aprika. Madali rin nating mahahawakan sa liig ang mga indio dahil kapag marunong na silang umintindi ng Espanyol, mas maipapaliwanag na natin sa kanila ang Wasto at ang Mali, at ang kanilang lugar sa mundo.”

“Tama! Tama ang iyong sinabi,” pagsang-ayon ni Donya Victorina na walang kagatol-gatol ay naniniwalang hindi na siya indio sa bisa ng kanyang pagpapakasal sa Kastilang si Don Tiburcio.

“Sigurado akong nakabanggaan ninyo ang aking ama sa kanyang pagiging progresibo, Padre Damaso...” pabirong wika ni Ibarra sa prayle.

Sinagot siya ng matamis na ngiti ni Damaso. “Ikinalulungkot ko, senyor, kung kami ma’y nagkakilala ng iyong ama’y hindi ko na siya matandaan sa ngayon.”

Napataas nang kilay si Tenyente Guevarra sa narinig, ngunit minabuti nitong manahimik.

“Ang aking ama ay si Don Rafael Ibarra,” pagpapaalala ni Ibarra, napahiya ng kaunti. “Huwag ninyong sabihing...”

“Ay, hijo. Inaakala mo bang makikilala ng isang matandang prayleng tulad ko ang lahat ng kanyang *nasasakupan* sa parokya?”

Namula ang taynga’t pisngi ni Ibarra. Masahol pa sa pagkamatay ng kanyang ama, ngayo’y ikinakaila siya ng taong sigurado ng binata ay kakilala siya. Para na ring pinatay ng makalawang ulit si Don Rafael!

“Padre,” pagpipilit ni Crisostomo. “Bago siya mamatay ay isa ang aking ama sa pinakamahalagang personalidad sa bayan ng San Diego. Nabuhay siya ng walang sawang gumagawa ng mga bagay na may kabuluhan sa komunidad. Ano’t ngayo’y...”

“Hijo,” nakangiti pa rin ang prayle sa kanyang pag-iling, tila isang musmos ang kanyang kausap, isang paslit na nagpipilit na nakakita ito ng multo sa bintana. “Sigurado akong ikinararangal ng iyong ama ang pag-alala sa kanya ng kanyang butihing anak, *saan man siya naroroon ngayon.*” Napansin ng lahat ang mga huling katagang ginamit ng prayle. Makabuluhan ito sapagkat karaniwang ginagamit ang mga katagang ‘sumalangit nawa’ sa pagbabanggit ng kalagayan ng mga pumanaw.

Bakas sa mukha ni Ibarra ang pagkayamot at pagtitimpi ng galit. Ang kanina’y bibong-bibo’t maliksi sa kanyang pagsagot ngayon ay di maipinta kung makatitig sa kura. Si Tenyente Guevarra’y nagsimulang maghanda ng sarili sa pagkakataong baka sunggaban ng binata ang kutsilyong nakatarak sa pinyang panghimagas. Si Kapitan Tiago nama’y napatingin sa kanyang kapatid na nung mga oras na iyo’y nanghihinayang: “Kung mayroon lang akong makinang makakagawa ng mga larawang gumagalaw... ay, anong sayang makuhanan ang tagpong ito!” naisip niya.

“Ay, Don Crisostomo,” biglang pagsingit ni Donya Victorina upang maibsan ang tensyong ng katahimikan. “Tama ngang isang karangalan sa mga magulang ang magkaroon ng anak na tulad mo. Hindi ba, Tiburcio?”

“Siya nga, siya nga,” sagot ni Tiburcio na hinahaplos ang kanyang tadyang kung saan siniko na naman siya ng kanyang bigating asawa.

“At kung nabiyayaan lang kami ng Diyos na magkaanak ni Tiburcio, sigurado akong palalakin ko siyang tulad mo!” pagpapatuloy ni Donya Victorina. “Sa kasamaang palad ay baog si Tiburcio.”

“Victorina!”

“Ay, mahal ko. Ano bang ikinahihiya mo? Hindi naman natin ginustong magkaroon ka ng kakulangan, at bukod pa dito’y, alam mo namang mahal kita bagama’t baog ka!”

“Vic! To! Rrrri! Na!”

“Nasubukan ninyo na bang magsayaw sa Obando?” tanong ni Doctor Sanchez.

“Mabisa ba iyon?” Naalala ni Donya Victorina ang kwentong ang yumaong asawa ni Kapitan Tiago na si Pia ay nagsayaw sa Obando kung kaya’t nabuo ng mag-asawa si Maria Clara. “Kapitan Tiago, tunay nga bang makakabuti sa mga tulad naming hindi magkaanak ang pagsasayaw sa Pista ng Obando?”

“Itanong ninyo kay Padre Damaso,” mabilis na sagot ng Kapitan.

Muntik nang mabilaukan ang prayle sa kanyang isinubong hiwa ng pakwan. “Ha?”

“Hindi ba’t higit kang maalam sa mga bagay na yan, Padre Damaso? Ritwal ba o milagro ang pagbubuntis ng mga mananayaw sa Obando?”

Tinimbang ni Damaso ang kanyang isasagot; hindi niya mawari kung ano ang nais iparating ng Kapitan. “Ginagantimpalaan ng Diyos ang mga deboto,” maiksing sagot niya.

“Ah, gantimpala,” mahinahong pagulit ni Kapitan Tiago. “Gantimpalang tunay.”

“Paumanhin,” magalang na pagsabi ni Isabel. “Mayroong tauhang may dalang karwahe sa labas na naghahanap kay Doctor Sanchez. Mayroon daw naghihintay sa inyong ‘kargamento’.”

“Ah! Ah!” Nakalimot si Doctor Sanchez nang tamang asal, kaya’t bara-bara nitong tinulak ang sarili palayo sa hapag kainan at tumayo. “Salamat, Isabel, salamat.” Humarap ang doctor sa iba pang bisita sa piging at nagpaalam. “Dispensa, dispensa, amigos, amigas. Matagal ko nang hinihintay itong, ah, pagdating ng mga gamot mula India! Kailangan kong asikasuhin ang bagay na ito. O, anong kahihyan. Patawad, Santiago, at salamat sa iyong pag-imbata sa akin. Senyor Ibarra? Kinagagalak kong ikaw ay makilala.”

Sa laking gulat ng lahat ay tumayo na rin si Ibarra. “Paumanhin, Senyores, Senyoras. Makakabuti sigurong lumisan na rin ako.”

“Oh, Don Crisostomo,” panimula ni Kapitan Tiago.

“Paumanhin, Kapitan Tiago. Nakaramdam ako ng biglang pagka-hilo. Maaring hindi pa sanay ang aking mga binti mula sa matagal na pagbyabyahe sa karagatan. Alam kong kailangan ko lang magpahinga sa aking silid sa Fonda de Lala bilang lunas. Salamat, salamat sa pagkasarap-sarap na piging!” Yumuko si

Ibarra, ang isang paa'y ini-atras tulad ng nakasanayan niyang pagyuko ng mga tao sa London bilang paggalang sa mga taong mataas ang antas sa lipunan. *"I wish you all a pleasant evening, and goodnight."*

Bagama't inalok ng butihing duktor ang binata na isabay ang huli sa kanyang karwahe (sapagkat daraanan din naman niya ang Fonda de Lala sa kanyang ruta patungo sa Morgue de Paz y Lacson) ay tumanggi si Crisostomo Ibarra.

"Presko ang gabi, Doctor Sanchez, at ang aking tinutuluyan ay hindi kalayuan. Maaring makabuti sa aking naturalesa ang paglalakad ng matulin mula rito paroon. Ano ang iyong opinion?"

Sumang-ayon ang duktor, at hindi na niya pinilit pa ang binata.

Nagsimula nang lakarin ni Ibarra ang daan patungo sa Fonda de Lala. Laking ginhawa niyang ang nakakasulasok na init kaninang tanghali hanggang hapon ay napalitan na nang preskong lamyos ng gabi.

Hindi pa gaanong nakakalayo si Ibarra nang marinig niyang tinatawag ang kanyang pangalan. Umikot siya't nagulat nang makitang sinundan pala siya ni Tenyente Guevarra.

"Tenyente Guevarra," bati ni Ibarra.

"Don Crisostomo Ibarra," sagot ng Tenyente. "May kailangan kang malaman tungkol sa iyong ama."

ANG ALAMAT NG MGA ANDROMACHENO AT MGA HELLUBYAN (at kung paanong ginimbal ng teknolohiya ang imahinasyon)

Ang mga Andromacheno at ang mga Hellubyan ay matagal nang nag-aaway. Sa kinasamaang palad, ang kanilang mga planeta ay parehong tinatag ng Emperyo ng Marte sa paligid ng iisang tala sa Sistema ng Ballafoure. Ang mga Andromacheno ay lumalaban sa ngalan ng Matuwid, at ang mga Hellubyan ay lumalaban sa ngalan ng Pag-ibig. Kung ano man ang pinagkaiba nila (at kung ano man ang pinagmulan ng away na ito) ay wala na ngayong nakakaalam, lalo na't naubos nang lahat ng mga Andromacheno ang mga Hellubyan.

Sa ganitong paraan naubos ang lahi ng mga Hellubyan: pinakawalan ng mga Andromacheno sa planeta ng mga Hellubyan ang kawan ng mga Zycr. Ang Zycr ay isang uri ng mikrobyong parasitiko na nilikha ng mga siyentipiko ng Andromachenas upang makaimbento ng teknolohiyang biyolohikal. Ang mga mikrobyong parasitikong ito ay dinisenyo upang sumapi sa mismong kamalayan ng mga Hellubyan upang magamit ang mga sundalong Hellubyan laban sa kapwa nila Hellubyan.

O, paanong ang mga Hellubyan ay nagimbal! Hellubyan laban sa kapwa Hellubyan! Isang araw ng dakilang pagkalunos sa Helluvia Major nang ang kanilang mga kawal ay sabay sabay na sinapiang nang mga Zycr, at ang mga ito'y tuluyan nang nagamit ng mga Andromacheno. Sa loob ng ilang linggo ay wala nang natirang Hellubyang nakatayo, at nagdiwang ang mga Andromacheno sa kanilang tagumpay.

At ano ang kanilang ginawa sa kawan ng mga Zycr na natira sa kanilang laboratoryo?

Isang programa ang inilunsad ng punong siyentipiko ng Andromachenas. Gamit ang kanilang kaalamang metalurhikal ay gumawa sila ng isang lalagyang gawa sa matibay na bakal at bato, at dito ay ikinulong nila ang milyon-milyong mikrobyong Zycr upang hindi na muli pang makapinsala.

Ang kulungang ito ng mga mikrobyong Zycr ay ihinagis nila sa kalangitan, patungo sa kawalan, kung saan ito ay lumutang-lutang sa pagitan ng mga tala, mga planeta, mga kometa't bato, hanggang sa hindi inaasahang pagkakataon na ang hatak ng mga planetang Gum-11, Exta-Vesulara, at dotHibawan, (matapos ang pagsabog ng bulkang Halopaot sa isa sa mga buwan ng Gum-11) ay nakabuo ng anomalyang gravitacion. Ang pwersang nalikha sa di sinasadyang pagkakataon ay nagmistulang lastiko ng tirade na binanat ng binanat, at dito ay nagsilbing bala ang pinaglagyan ng mga Zycr.

Hindi namamalayan ng mga mikrobyong Zycr ang kanilang biyahe, lagpas sa ala ng Aurora, lagpas sa bughaw na ulap ng Neptune, lagpas sa bato-batong mga singsing ng Saturn, lagpas sa mga buwan ng Jupiter, lagpas sa mapupulang lambak at disyerto ng Mars.

Mula sa planetang mundo, ang paglapit ng mga Zyrc ay nagmistulang...

“Isang bulalakaw,” pansin ni Tenyente Guevarra.

“Ha?” dagling pinunas ni Ibarra ang kanyang luha. Pasalamat siya’t hindi napansin ng kausap ang pagtulo ng mga iyon matapos ilahad ng Tenyente ang kanyang alam ukol sa pagkamatay ni Don Raphael.

“Isang bulalakaw, Don Ibarra. Ayon sa pamahiin, ano man ang hilingin mo sa bulalakaw ay matutupad.”

Mapait ang ngiti ni Ibarra. “Malamang ay mahuhulaan mo kung ano ang hiling ko matapos ang iyong inilahad.”

Tinitigang mabuti ng Tenyente ang mestiso. “Mag-ingat ka sa iyong hihilingin, senyor.”

“At ano naman ang mangyayari kung matupad ang aking hiling at makasama kong muli ang ama ko, Tenyente? Anong masama duon?”

Umiling si Guevarra. “Huwag mong salingin ang mga patay sa kanilang pagkakahimlay.”

At ang kinalalagyan ng mga Zyrc ay nabasag sa init ng pagbulusok nito sa ere pababa sa lupa.

Pansamantalang iwanan natin ang bagong magkaibigan, at balikan natin si Doctor Sanchez na lulan nang kanyang karwahe.

Pagkasara ng pintuan ay pinakaripas na ng duktor ang karwahe patungo sa Morgue de Paz y Lacson kung saan nagmula ang inutusang sumundo sa kanya. Nilabas ng duktor ang kanyang orasan mula sa kanyang bulsa at sinigurong mayroon pa siyang sapat na oras upang makabalik sa kanyang maybahay ng hindi ito nag-aalala.

Mag-isang nakalog-kalog si Doctor Sanchez sa loob ng maluwag na karwahe. Hiningahan niya ang kanyang mga palad upang maamoy ang kanyang hininga. Nalanghap niya ang amoy ng pinya na hinain bilang panghimagas. Hindi na bale, wari nya.

Pagdating sa morgue ay naabutan niya ang katiwalang si Jaime at ang pamangkin nitong si Justo na naglalaro ng pusoy.

“Jaime!”

Padabog na binagsak ng katiwala ng morgue ang kanyang hawak na baraha. “Anong baho ng kamay mong anak ng puta ka,” pagmumura niya sa pamangkin, nakalimot yatang kapatid niya ang ina ni Justo.

“Jaime!” ulit ni Sanchez.

“Ano?” pabalang na sagot ng indio.

“Mayroon ka raw nakatabi para sa akin.”

Umismid si Jaime’t inilapit sa duktor ang kanyang mga nakabukas na palad. Napanbuntong hininga ang duktor. Naglabas si Sanchez ng ilang salapi mula sa kanyang pitaka at inabot ito kay Jaime.

“Sa loob,” turo ni Jaime. “Nalunod sa Ilog Pasig, bata, anak ng labandera. Ang sabi ko sa ina ay kailangang manatili dito ang bangkay habang iniimbistagahan ng duktor ang sanhi ng pagkamatay. Huwag kang mag-alala’t hinugasan ko na siya para sayo.”

Nanginginig na nagpasalamat ang duktor, at tinungo na mag-isa ang silid kung saan malamig na naghihintay ang bangkay.

Ang bangkay ng batang si Dolores ay nakahiga sa ibabaw ng sementadong lababo. May mga alulod sa paligid ng ibabaw nito kung saan ang dugo, sobrang formalin, at tubig na pinaghugasan ay pa-aagusin pababa sa tubong konektado sa imburnal. Ang amoy ng kemikal ay nanonoot sa ilong ng duktor, ngunit hindi niya ito inalintana, at kalaunan ay kinasanayan na rin niya hanggang sa hindi na niya ito napapansing bumabalot sa kanya.

Ikinandado ng duktor ang pintuan, at tila isang nahihiyang manliligaw, ay dahan-dahan itong lumapit sa bangkay. Sa kanyang pagkalunod ay namutla si Dolores, bagay na umayon sa panlasa ng

duktor. Pinagpapawisan ng malagkit ang duktur gawa ng walang bintana ang silid kung saan ineembalamo ang mga bangkay. Hinubad ng duktur ang kanyang chaqueta't inililis pataas ang mahahabang manggas hanggang sa kanyang mga siko. Balbon ang kanyang mga braso. Inanod pababa ng kanyang matinding pagpapawis ang ilang piraso ng buhok na meticulosong sinuklay niya patabon sa kanyang bumbunan.

Hinigit niya palayo ang puting telang nakakumot sa bankay. Swerte, sa isip-isip niya. Ang batang nalunod ay wala pa sigurong dose anyos. Ang mga suso'y nagsisimula pa lamang sumibol, at ang mga talulot ng ari ay bubot pa.

Maingat na hinubad ng duktur ang kanyang mga sapatos at pinagtabi ang mga iyon malapit sa pintuan. Tinanggal rin niya ang suot na pantalon at kamisa, at isa-isang itinupi ng maingat bago pag patungin sa upuang natagpuan niya sa isang sulok. Suot na lamang niya ang kanyang salawal ng harapin niya ang bangkay.

Lumapit siya sa patay at ipinailalim ang kanyang braso sa hubad na katawan nito. Dahil sa liit ng batang patay ay madali niya itong nabuhat mula sa pinaghihiguan. Dala-dala ang bankay, naghanap ang duktur ng espasyo sa silid na medyo maluwa.

Inikot ng duktur patayo ang bangkay at niyakap ng mahigpit. Ang mga payat na kamay ng bangkay ay kanyang isinampay sa kanyang mga balikat, at hinayaang ang walang buhay na mukha ng batang patay ay nakasubsob sa kanyang malulusog na dibdib. Madiin niyang yapos ang malamig na bangkay habang paikot-ikot sa kakarampot na silid sa saliw ng awitin na siya lamang ang nakakarinig.

"La-la-la-laaaa," awit ng duktur habang sumasayaw ng balse kapareha ng bangkay. Sa kanyang isip, siya at ang bangkay ay magkapareha sa isang engrandeng sayawan sa Venice kung saan ang lahat ay naka-maskara (isang bagay na nabasa niya sa mga babasahing pornografico). Isa sa mga kinagigiliwan niyang kwento ay ang mga bisita sa mga engrandeng sayawan sa Venice kung saan ang mga tao hindi nagkakakilanlan, at malaya nilang naipapahayag ang kanilang mga pasyon.

Nang mapagod na ang may katabaang duktur sa pagsasayaw ng balse ay inihiga na niya ang bangkay sa sahig. Panandaliang pinagmasdan niya ito mula sa kanyang pagkakatayo, bago siya humiga at tinabhan ang bangkay. Malambing na hinagkan niya pisngi ng bata. Niyapos niya ito at dinantayan na parang unan. Sa mga tayngang hindi na nakakarinig, ibinulong ng duktur ang kanyang mga lihim, at ang ilang katotohanang ayaw niyang harapin.

Mapaglarong kinagat niya ang balikat ng patay, maingat na maingat na hindi niya ito masaktan. Napangiti ang duktur nang makitang hindi nagalit ang patay sa kanyang ginawa, kaya inulit niya ang pagkagat, datapwa't bahagyang mas mariin na.

Nagulat ang duktur nang mapansing nakatitig sa kanya ang bangkay.

RIGOR MORTIS! RIGOR MORTIS! sigaw ng kanyang isipan. Imboluntaryong pagbatak ng mga kalamnan sa mga patay sanhi ng ilusyon na biglang pag-galaw.

Nakahinga muli ang duktur nang hindi na kumilos pa ang bangkay.

"O, irog ko, muntik mo na akong mapatay sa niyerbyos!" sabi niya sa bangkay.

Ngumiti ang bangkay, at napansin ng duktur na buo pa ang lahat ng ngipin nito.

"Anak ka talaga ng mabahong puta, Justo!" sigaw ni Jaime. "Justo! Huy! Ano bang natutulala ka diyan?"

"Tiyo Jaime?" pagtataka ni Justo. "Hindi ho ba natin sisilipin ang kaibigan ninyong duktur? Kanina pa ho siya nagpapalahaw ng sigaw sa loob."

Umiling si Jaime at natatawa. "Ay, bata ka. Magtiwala ka sa akin. Hindi mo nanaising silipin kung ano man ang ginagawa ng matandang iyun sa bangkay. Hahahaha! At ang naririnig mong mga sigaw? *Sigaw ng ligaya!*"

Napakamot ng ulo ang nueve-anyos na si Justo, nagtataka siya kung paano mapapasigaw ang isang tao sa ligaya. Napakibit-balikat si Justo; sa kanyang edad ay nasasanay na siya sa mga taong tulad ng kanyang Tiyo Jaime. Minsan, ang mga matatanda ay may sinasabing walang katuturan.

“Ahhhhhhhh! Buhaaaaaay! Buhaaaaaay ang pataaaaaaaaaaaaaay...” patuloy na pagsigaw ng kanilang bisita.

ITUTULOY